

Characteristics of the Pazand Text of the Bundahishn

Hamed Khodadad¹ , Jaleh Amouzgar² , and Farzaneh Goshtasb³

1. PhD student in Ancient Iranian Culture and Languages, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Email: hamed.khodadad@yahoo.com
2. Corresponding Author, Professor of ancient languages, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: jalehamouzgar@yahoo.com
3. Professor, Department of Ancient Culture and Languages, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.
Email: goshtasbfarzaneh@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 25 September 2025
Received in revised form 25 November 2025
Accepted 04 January 2026
Available online 15 January 2026

Keywords:

Pazand,
Bundahishn,
Pahlavi texts,
Dīn Dabireh,
Avestan script,
Transcription,
Zoroastrian texts,
Sasanian culture

ABSTRACT

Objective: The present article aims to provide a detailed examination of the linguistic, orthographic, and transliterative features of the Pazand version of the Bundahishn, a significant text within the Middle Persian tradition. This version was edited and published in 1909 by Ervad Edalji Kersaspji Antia on the basis of Indian manuscripts of the Bundahishn. The study seeks to clarify the distinctive characteristics and textual position of this version in comparison with the Pahlavi recensions of the Bundahishn.

Method: The present study adopts a descriptive analytical approach. In this regard, the Pazand text of the Bundahishn has been examined with respect to its transliteration method, the use of Den-dabireh (Avestan) characters, and its orthographic features, and subsequently compared with the Pahlavi versions of the Bundahishn. In addition, the characters employed in the text have been identified and analyzed, and its chapter divisions have been comparatively studied alongside those of other recensions.

Results: The findings indicate that, despite considerable differences from the Pahlavi manuscripts, the Pazand Bundahishn generally follows traditional transliteration practices. Nevertheless, the text contains instances of transliteration errors, graphemic transpositions, omissions or alterations of words, and the simultaneous use of both Pahlavi and Den-dabireh characters. Furthermore, the study identifies and analyzes 47 out of the 53 characters of the Den-dabireh script employed in the text and explains the systematic distinctions in their usage. The comparison also reveals differences in chapter divisions between the Pazand version and the Pahlavi recensions of the Bundahishn.

Conclusions: The results suggest that, although the Pazand Bundahishn does not achieve the degree of transliterative precision found in the texts transliterated by Neryosang, it nevertheless remains a valuable source for comparative linguistic studies and for the investigation of Iranian religion and culture during the Middle Persian period. The text also represents a noteworthy example of the longstanding interaction between the Pahlavi scribal tradition and later linguistic developments within Zoroastrian communities.

Cite this article: Khodadad, H., Amouzgar, J., & Goshtasb, F. (2026). Characteristics of the Pazand Text of the Bundahishn. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-17.
<https://doi.org/10.22034/api.2026.2092230.1822>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092230.1822>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

Pazand generally refers to the practice of writing Pahlavi texts in the Avestan script (Dēn-dabireh). Various views have been proposed regarding the etymology of the term. Some scholars derive it from a root meaning “to know” or “to recognize,” while others interpret it as meaning “with interpretation.” Another view considers it a compound of pati (“against” or “in relation to”) and zand (“commentary” or “exegesis”). The term zand itself denotes the explanation and interpretation of the Avesta and was used in the Sasanian period for the translation and commentary of Avestan texts into Middle Persian.

The Dēn-dabireh, or Avestan script, was most likely developed during the Sasanian period for the writing and accurate recitation of the Avesta. Later, particularly after the Islamic period, it was also employed for writing Pahlavi texts. Therefore, the origins of Pazand writing can be traced back to Iran. In the late Sasanian period, scribes of Pahlavi texts occasionally transliterated difficult, ritual, proper, scholarly, or less common words into the Avestan script. In the fifth and sixth centuries AH, the Zoroastrian scholar Dastur Neryosang Dhaval systematized this practice, which later came to be known as Pazand.

Evidence suggests that many Pahlavi and Zand texts once had Pazand versions as well. Some of these manuscripts have been lost, some survive only in Pazand form, and others exist in both Pahlavi and Pazand versions. In certain cases, such as the *Shkand Gumanig Wizar, the extant Pahlavi manuscript was recompiled on the basis of its Pazand version. In other works, such as the Mēnōg ī Xrad, discrepancies between the Pahlavi and Pazand manuscripts indicate that the Pazand text was produced from a different Pahlavi source.

The Bundahishn is one of the most important Middle Persian texts, for which both Pahlavi and Pazand versions survive. It may be regarded as a kind of encyclopaedia of the Mazdean religion and, according to the opening lines of the text, appears to have drawn upon Zand versions of the Avesta. Two principal recensions of the Bundahishn are known: the Greater (Iranian) Bundahishn, consisting of 36 chapters, and the Lesser (Indian) Bundahishn, containing 32 chapters. The chapter divisions of the latter do not fully correspond to those of the Iranian version; the chapters are often shorter, and in some cases a single chapter of the Iranian recension is divided into several chapters in the Indian one. The Pazand version of the Bundahishn was prepared on the basis of the Indian recension, and the present study examines the characteristics of this Pazand text.

Method

The present study adopts a descriptive analytical approach. In this regard, the Pazand text of the Bundahishn has been examined with respect to its transliteration method, the use of Den-dabireh (Avestan) characters, and its orthographic features, and subsequently compared with the Pahlavi versions of the Bundahishn. In addition, the characters employed in the text have been identified and analyzed, and its chapter divisions have been comparatively studied alongside those of other recensions.

Results

The findings indicate that, despite considerable differences from the Pahlavi manuscripts, the Pazand Bundahishn generally follows traditional transliteration practices. Nevertheless, the text contains instances of transliteration errors, graphemic transpositions, omissions or alterations of words, and the simultaneous use of both Pahlavi and Den-dabireh characters. Furthermore, the study identifies and analyzes 47 out of the 53 characters of the Den-dabireh script employed in the text and explains the systematic distinctions in their usage. The comparison also reveals differences in chapter divisions between the Pazand version and the Pahlavi recensions of the Bundahishn.

Conclusions

The Pazand version of the Bundahishn was composed on the basis of the Indian recension, or the Lesser Bundahishn, and was most likely derived from manuscript M51; however, its chapter divisions do not fully correspond to those of the Pahlavi version. Since this Pazand recension appears to have been produced after the fourteenth century, its Pazand transcriber, unlike Neryosang and his followers, did not possess complete mastery of the precise reading of Pahlavi vocabulary. This lack of proficiency resulted in a range of errors in transliteration, graphemic transpositions, the omission of certain words, and the incorrect reading of some heterograms. Consequently, the Pazand Bundahishn is less precise than more accurate Pazand texts such as the Shkand Gumanig Wizar. Nevertheless, these errors are not so extensive as to justify speaking of the emergence of a new method of Pazand transcription, for the Pazand Bundahishn still broadly adheres to the fundamental principles of earlier Pazand writing. One of its most important characteristics is its close fidelity to the Pahlavi text: even where the transcriber may not have correctly understood a given word, he nevertheless attempted to preserve some form of it in the text. For this reason, the work is highly valuable for reconstructing certain lacunae and illegible passages in the Pahlavi manuscripts and can play a significant role in their editing and re-reading. Moreover, the relative absence of heterograms, the recording of words on the basis of their pronounced forms, and the abandonment of many historical or quasi-historical spellings make this text an important source for linguistic research. The author shows that 47 of the 53 principal characters of the Dēn-dabireh script are employed in the text, some of which display distinctive phonetic and orthographic functions. The analysis of these characters demonstrates that, despite certain inconsistencies, the writing system of the text follows identifiable patterns. Finally, the article concludes that the transliteration system of the Pazand Bundahishn reflects not so much an exact representation of early Middle Persian as spoken in the Sasanian period, but rather a later reading influenced by New Persian. It should therefore be regarded not merely as a transliterated version of the Bundahishn, but also as an important document for the development of the Pazand tradition and for the transformation of the reading of Pahlavi texts in later periods.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

ویژگی‌های متن پازند بندهش

حامد خداداد^۱، ژاله آموزگار^۲، فرزانه گشتاسب^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: hamed.khodadad@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، استاد زبان‌های باستانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: jalehamouzegar@yahoo.com
۳. استادگروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه: goshtasbfarzaneh@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: هدف این مقاله بررسی دقیق ویژگی‌های زبانی، نگارشی و آوانویسی نسخه پازند بندهش است؛ متنی ارزشمند از سنت فارسی میانه که به وسیله ارواد ادلجی کرساسپ‌چی آنتیا در سال ۱۹۰۹ بر اساس نسخه‌های هندی بندهش تصحیح و منتشر شده است. این پژوهش می‌کوشد جایگاه و ویژگی‌های خاص این نسخه را در مقایسه با نسخه‌های پهلوی بندهش روشن سازد.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵	روش پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در این راستا، متن پازند بندهش از نظر شیوه آوانویسی، کاربرد نویسه‌های دین‌دبیره (اوستایی)، و ویژگی‌های نگارشی بررسی شده و سپس با نسخه‌های پهلوی بندهش مقایسه شده است. همچنین نویسه‌های به کار رفته در متن شناسایی و تحلیل شده و ساختار فصل‌بندی آن با نسخه‌های دیگر مورد تطبیق قرار گرفته است.
کلیدواژه‌ها: پازند، بندهش، متون پهلوی، دین‌دبیره، خط اوستایی، آوانویسی، متون زرتشتی، فرهنگ ساسانی	یافته‌ها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که متن پازند بندهش، با وجود تفاوت‌های قابل توجه با نسخه‌های پهلوی، به طور کلی از روش‌های سنتی آوانویسی پیروی می‌کند. با این حال، در آن مواردی از خطاهای آوانویسی، جابه‌جایی نویسه‌ها، حذف یا تغییر واژه‌ها، و کاربرد همزمان نویسه‌های پهلوی و دین‌دبیره مشاهده می‌شود. همچنین در این پژوهش ۴۷ نویسه از مجموع ۵۳ نویسه دین‌دبیره شناسایی و تحلیل شده و تفاوت‌های نظام‌مند در کاربرد آن‌ها تبیین شده است. افزون بر این، تفاوت‌هایی در فصل‌بندی میان نسخه پازند و نسخه‌های پهلوی بندهش مشاهده گردید.
	نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج به دست آمده، اگرچه پازند بندهش از نظر دقت آوانویسی به پای متون آوانویسی شده توسط نریوسنگ نمی‌رسد، اما همچنان منبعی ارزشمند برای مطالعات زبان‌شناسی تطبیقی و بررسی فرهنگ و دین ایرانی در دوره میانه به شمار می‌آید. این متن همچنین نمونه‌ای قابل توجه از تعامل دیرینه میان سنت کتابت پهلوی و تحولات متأخر زبان‌شناختی در میان جوامع زرتشتی است.

استناد: خداداد، حامد؛ آموزگار، ژاله و گشتاسب، فرزانه. (۱۴۰۴). ویژگی‌های متن پازند بندهش. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (ویژه نامه)

۴، ۱۷-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092230.1822>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092230.1822>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

بنابر نظر بسیاری از پژوهشگران، پازند از pati-zanti* - : شناختن، مشتق شده است. بویس باور دارد که از آنجا که متون پازند نوعی تفسیر نیز به شمار می‌رود پارسیان آن را pa zand به معنای «با تفسیر» خواندند (گشتاسب ۱۳۹۶: ۳۴). تازه‌ترین پیشنهاد درباره ریشه شناسی واژه‌ی پازند به دیونگ تعلق دارد که بر مبنای āzanti - ، اشتقاق apā - āzanti - را برای پازند مطرح کرده است. (گشتاسب ۱۳۹۶ : ۳۴)، همچنین در مقاله‌ی «زند و پازند» استاد آموزگار آمده‌است که این واژه از دو بخش paiti: پاد، دربرابر و ضد و āzanti: زند، گزارش و تفسیر، ساخته شده‌است (آموزگار الف ۱۳۹۶: ۱۵۴) و بسیاری از دانشمندان پازند را به معنی گزارش زند می‌دانند. (آموزگار الف ۱۳۹۶: ۱۵۴).

خود واژه‌ی زند همانگونه که گفته شد به معنی گزارش و تفسیر است و در متون پهلوی برای برگردان اوستا با گزارش و تفسیر آن به کار رفته‌است (آموزگار الف ۱۳۹۶: ۱۵۳). متون زند، برگردان و گزارش بخشهای گوناگون اوستا به زبان پارسی میانه بوده‌است و به نظر می‌رسد که در زمان ساسانیان دستنویس زندی از اوستای بیست و یک نسک نوشته شده بوده‌است که امروزه اندکی از آن‌ها برجا مانده‌است. (آموزگار ۱۳۹۶: ۱۲۲). بعدها که متون پهلوی به خط اوستایی نوشته شد، نام این متون اخیر، پازند گذاشته شد. دین دبیره یا رسم الخط اوستایی که متون پازند با آن نوشته شده است. به نظر می‌رسد در زمان ساسانیان، برای نگارش اوستا و برای درستخوانی آن ساخته شده باشد و سپس و پس از اسلام برای نگارش متون پهلوی، به کار گرفته شد. از این رو می‌توان گفت که باید ریشه‌های پازند نویسی را در ایران جست، (آموزگار ۱۳۹۶: ۹۲) بدینگونه که دبیران متون پهلوی به جای واژه‌های سخت و نام‌نمایش‌ها از دبیره‌ی اوستایی یا دین دبیره بهره می‌بردند (آموزگار ۱۳۹۶: ۹۲) بدینگونه که در اواخر دوران ساسانی، کاتبان متن‌های پهلوی، واژه‌های آیینی، اسامی خاص، واژه‌های عالمانه یا کم کاربرد و آنهایی را که بازنویسی واژه‌های اوستایی به خط پهلوی‌اند، به خط اوستایی آوانویسی می‌کردند. (گشتاسب ۱۳۹۶: ۳۲). بعدها در حدود سده‌های پنجم و ششم هجری، دانشمندی به نام دستور نریوسنگ دهاوال از پارسیان زرتشتی، روش پازند نویسی را که امروزه می‌شناسیم بنیان نهاده‌است (آموزگار الف ۱۳۹۶: ۱۵۸). وی خود هیچگاه و در هیچ نوشته‌ای این روش آوانویسی نامه‌های پهلوی را پازند نخوانده‌است و پس از آن و پیروان او آن را پازند خوانده‌اند. برای نمونه یکی از رونویسی کنندگان جاماسب نامه آن را پازند خوانده‌است. (آموزگار ۱۳۹۶: ۹۳). بر اساس بررسی‌های صورت گرفته اینگونه به نظر می‌رسد که بیشتر نوشتارهای پهلوی و زند، دستنویس پازندی نیز داشته‌اند که برخی از این دستنویس‌ها از میان رفته‌است، برخی از آنها تنها دستنویس پازند آن به جا مانده‌است و برخی، هم دستنویس پازند و هم دستنویس پهلوی آن در دسترس است. برخی هم مانند شکند گمانیک وزار دستنویس پهلوی آن که دارای پنج بخش نخست نامه‌ی شکند گمانیک وزار است از روی دستنویس پازندش دوباره به نگارش درآمده‌است. هم چنین برخی از متن‌ها، مانند مینوی خرد، دستنویس پهلوی با دستنویس پازند ناسازگار است و نشان می‌دهد که دستنویس پازند از روی دستنویس پهلوی دیگری به نگارش درآمده‌است. (آموزگار ۱۳۹۶: ۹۲). بندهش (در پهلوی: bundahišn: بندهشن)، یکی از ارزنده‌ترین نوشتارهای فارسی میانه است که هم نگارش پازند آن و هم نگارش پهلوی آن موجود است. بندهش را می‌توان دانشنامه‌ی دین مزدیسنان به شمار آورد و بر پایه‌ی سطر آغازین کتاب اینگونه به نظر میرسد که اطلاعاتش را از نسخه‌های زند اوستا گرفته باشد. (تفضلی ۱۳۷۸: ۱۴۱). از بندهش دو تحریر یا نگارش موجود است. نخست، بندهش بزرگ که آنرا به دلیل اینکه دستنویس‌های آن در ایران استنساخ شده‌اند، بندهش ایرانی و دودیدگر، بندهش مختصر یا کوچک که آنرا به دلیل آنکه نسخه‌های آن در هند استنساخ شده است، بندهش هندی می‌خوانند. (تفضلی ۱۳۷۸: ۱۴۴). بندهش بزرگ ۳۶ فصل دارد (تفضلی ۱۳۷۸: ۱۴۲) و بندهش کوچک بر مبنای نسخه K20 و M51، ۳۲ فصل دارد، اما این فصل‌ها مطابقت کاملی با فصلهای بندهش ایرانی ندارند و معمولاً فصلها کوتاه‌تر و مختصرتر از نسخه ایرانی و گاه یک فصل در بندهش ایرانی به چند فصل در بندهش هندی تقسیم شده است. مانند فصل «نحوه‌ی آن افرینش‌ها»

از بندهش بزرگ (بهار ۱۳۸۵: ۶۹) که در پازند بندهش به چند باب تقسیم شده است در نتیجه به نظر می‌رسد که بندهش هندی احتمالاً بر بنیاد یک نسخه افتاده و ناقص تهیه شده است. انکلساریا این افتادگی‌ها و کم بودها را ارزیابی و نشان داده است. (تاوادی ۱۳۴۸: ۹۵). همانگونه که بدان اشاره شد، نسخه پازند بندهش از روی نسخه هندی به نگارش درآمده است و در این مقاله نگارنده ویژگیهای متن پازند بندهش را مورد بررسی قرار خواهد داد.

تحریرها

نسخه‌ها و دستنویس‌های موجود از هر دو تحریر

از هر یک از دو نگارش بندهش بزرگ و کوچک رونوشت‌هایی چند موجود است. از بندهش بزرگ یا ایرانی، نسخه‌های TD1, TD2, DH و از بندهش کوچک یا هندی نسخه‌های K20 و M51 در دسترس هستند. به جز این چند نسخه‌ای که متن کامل از هر دو تحریر را دربردارند، چند نسخه ناقص به صورت پراکنده از هر دو تحریر موجود است. در کنار این نسخه‌ها، چندین نسخه‌ی پازند نیز از کتاب بندهش هندی موجود است که در بخش دستنویس‌های پهلوی و اوستا در India Office Library موجود است. که شماره‌ی ۲۲ از این مجموعه‌ی پهلوی و اوستا در ۹۳۶ یزگردی برابر با ۱۵۶۷ میلادی نوشته شده است. (بهار ۱۳۸۵: ۸). همچنین ارواد ادلجی کرساسپ جی آنتیا در سال ۱۹۰۹، یک نسخه از پازند بندهش را در کتاب نوشتارهای پازند خود، گردآوری و به چاپ رسانیده است. این متن، نسبت به دیگر متن‌های پازند دارای ویژگی‌های منحصر به فردی هست.

نسخه پازند ارواد ادلجی کرساسپ جی آنتیا ۱۹۰۹

متن پازند بندهش آنتیا، مانند دیگر نسخه‌های پازند از روی بندهش هندی یا بندهش کوچک، به رشته تحریر درآمده است این متن دارای سی و چهار باب است و از صفحه یک تا صفحه هشتاد و دو کتاب نوشتارهای پازند، بدان اختصاص یافته است. وی در پیشگفتار کتاب، در صفحه VI، در خصوص متن پازند بندهش که ملاک گردآوری او بوده است، توضیحاتی داده است که برگردان آن به قلم نگارنده، چنین است:

برای بندهش، دستنویسی را که متعلق به نایب دستور ادال جی نوروجی مهرجی‌رانا از نوساری (Naib Dastur Edaljee Nawrojee Meherjirana of Nowsaree) است، مبنا قرار دادم. این دستنویس را خود برای ایشان در سال ۱۲۳۳ یزدگردی برابر با سال ۱۸۶۴ م از روی یک نسخه کهن نوشته‌ام. من این دستنویس را با دستنویس‌های زیر یکجا گردآوری کردم.

۱. یک دستنویس که متعلق به کتابخانه دستور جاماسپ جی منوچهرجی جاماسپ‌آسانا است و من نام آن را D.J.M گذاشتم. این دستنویس قدیمی در ۱۱۳۷ یزدگردی برابر با سال ۱۷۶۹ م نوشته شده است. انجامه‌ی آن چنین است:

تمام شد این کتاب بندهش بروز مبارک تیر بمه ماهرداور سنه ۱۱۳۷ یزده جردی نویسنده موید جمشید بین مانک لقب هنجانه - فجین کردم بروز استاد بمه دی سال اور یکهزار دوئست و بیست و سه یزده جردی کاتب الحروف من دین بنده فقیر حقیر جاماسپ ابن دستور منوچهر لقب دستور جاماسپ آسا ساکن قصبه نوساری نمر فی الحال در شهر ممبئی نوشته شد.

۲. یک دستنویس که هیچ انجامه‌ای ندارد و متعلق به خود من است. من نام آن را E.K.A. گذاشتم. از نوع نوشته‌های اینگونه به نظر می‌رسد که می‌باید دستنویسی کهن باشد. (آنتیا ۱۹۰۹: VI)

فصل بندی کتاب

فصل بندی و ترتیب باب‌های متن پازند به هیچ عنوان مطابقتی با نسخه‌های بندهش هندی که ملاک پازندنویس بوده‌است، ندارد. برای نمونه، باب هفتم متن پازند با بخش یکم بندهش هندی که با جمله‌ی *az zand āgāhīh* آغاز می‌شود مطابقت دارد (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴) و به جای آن باب نخست پازند، درباره درخت گوکرن، بخش هجدهم از بندهش هندی‌ست. (آنتیا ۱۹۰۹: ۱) آنتیا با در نظر گرفتن این موضوع در صفحه‌ی XVII در بخش فهرست مطالب، فهرست بندی خود را بر مبنای فصل بندی ا. و. وست (Dr. E. W. West) که مطابق با همان نسخه هندی است ارائه می‌دهد و شماره‌ی هر باب و شماره‌ی صفحه آن را در مقابل آن می‌آورد و این مورد را در سه خط آغازین صفحه فهرست مطالب، توضیح می‌دهد. (آنتیا ۱۹۰۹: XVII) به جز این مورد، گاه دو باب به یک بخش از بندهش هندی اختصاص دارد و گاه دو بخش به یک باب.

شماره بخش براساس نظر وست	موضوع	شماره باب پازند	شماره صفحه از کتاب پازند
بخش نخست	درباره‌ی فراز آفریدن روشنان	باب هفتم	۱۴
بخش دوم	درباره‌ی آگاهی از سنت آفرینش اهورامزدا	باب هشتم	۲۱
بخش سوم	درباره‌ی یورش اهریمن به آفرینش	باب نهم	۲۱
بخش چهارم	درباره‌ی نبرد اهریمن با گاو یکتا آفریده	باب دهم	۲۴
بخش پنجم	اختران و اباختران (سیارات و صور فلکی)	باب یازدهم	۲۵
بخش ششم	درباره‌ی نبرد کردن آفریدگام گیتی با پتیاره گنا مینو	باب دوازدهم	۲۷
بخش هفتم	نبرد با آب	باب سیزدهم	۲۸
بخش هشتم	نبرد با زمین	باب چهاردهم	۳۱
بخش نهم و دهم	نبرد با گیاه	باب پانزدهم	۳۱
بخش یازدهم	درباره‌ی چگونگی زمین	باب شانزدهم	۳۲
بخش دوازدهم	درباره‌ی چگونگی کوهها	باب هفدهم	۳۳
بخش سیزدهم	درباره‌ی چگونگی دریاها و رودها	باب هجدهم	۳۷
بخش چهاردهم	درباره‌ی چگونگی گوسپندان (جانوران)	باب نوزدهم	۳۹
بخش پانزدهم و شانزدهم	درباره چگونگی مردمان و زایش‌ها	باب سی و دوم	۷۵
بخش هفدهم	درباره چگونگی آتش	باب سی و سوم	۸۰
بخش هجدهم	درباره‌ی درخت گوکرن	باب نخست	۱
بخش نوزدهم	خر سه پا و مرغ چمروش	باب دوم و سوم	۲-۴
بخش بیستم و بیست و یکم	درباره‌ی گونگی رودها	باب چهارم	۷
بخش بیست و دوم	درباره‌ی چگونگی دریاچه‌ها	باب پنجم	۱۲
بخش بیست و سوم	درباره‌ی چگونگی میمون‌ها و خرس‌ها	باب ششم	۱۴
بخش بیست و چهارم	درباره‌ی سروری مردمان و گوسپندان (جانوران)	باب بیستم	۴۳
بخش بیست و پنجم	درباره‌ی کار دین	باب بیست و یکم	۴۵
بخش بیست و ششم	واحد اندازه‌گیری هاسر	باب بیست و دوم	۴۸
بخش بیست و هفتم	درباره‌ی چگونگی گیاهان	باب بیست و سوم	۴۸
بخش بیست و هشتم	درباره‌ی بدکنشی اهریمن و دیوان	نیامده است	
بخش بیست و نهم	درباره‌ی چگونگی کشورها	نیامده است	
بخش سی‌ام	درباره‌ی رستاخیز و تن پسین	باب بیست و چهارم	۵۱
بخش سی و یکم	درباره‌ی تخمه و پیوند کیان	باب بیست و چهارم	
بخش سی و دوم	درباره‌ی پیوند پوروشاسپ	باب بیست و پنجم	۵۷
بخش سی و سوم	درباره‌ی خانواده‌ی موبدان	باب بیست و پنجم	
بخش سی و چهارم	درباره‌ی هزاره‌ها	باب بیست و ششم	۵۸

(برای آگاهی بیش تر، بنگرید به آنتیا ۱۹۰۹: XVII).

نویسه های اوستایی به کار رفته در متن پازند بندهش

دین دبیره یا خط اوستایی دارای ۵۳ نویسه است و پازند نویسان بنا بر شرایط متن از شماری از این نویسه ها در متون پازند بهره برده اند. در متن پازند بندهش از ۵۳ نویسه ی اصلی دین دبیره، ۴۷ نویسه ی آن به کار رفته است. نویسه های اوستایی و نشانه هایی که بارتلمه برای آن انتخاب کرده است به شرح زیر است:

n-۳۲	k-۱۵	a -۱
n-۳۳	x-۱۶	ā -۲
m-۳۴	h-۱۷	ā -۳
y-۳۵	x ^v -۱۸	a -۴
v-۳۶	g-۱۹	ə -۵
v-۳۷	γ-۲۰	ā -۶
r-۳۸	č-۲۱	e -۷
l-۳۹	ĵ-۲۲	ē -۸
š-۴۰	t-۲۳	o -۹
s-۴۱	θ-۲۴	ō-۱۰
z-۴۲	d-۲۵	i-۱۱
š-۴۳	δ-۲۶	ī-۱۲
ž-۴۴	t-۲۷	u-۱۳
y-۴۵	p-۲۸	ū-۱۴
y-۴۶	f-۲۹	
h-۴۷	b-۳۰	
	w -۳۱	

(برای آگاهی بیشتر بنگرید به ابوالقاسمی ۱۳۸۶: ۳۷)

ویژگی های نویسه های به کار رفته در پازند

همانگونه که پیشتر بدان اشاره شد، پازند نویس برای نوشتن بندهش از ۴۷ نویسه ی دین دبیره بهره برده است که دارای ویژگی های زیر هستند.

نویسه ی l: جزء نویسه های اوستایی نیست، ولی طبق سنت پازند نویسی در این متن آمده است.

x^v و h: هر دو برای x^v به کار رفته است.

مانند: x^v rtā (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۹) x^v dš (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۱)

برای v و y، مانند متون اوستایی در میان واژه dd و dd به کار رفته است و در جدول بالا، جز نویسه ها قرار گرفته اند. بارتولمه آنها را v و y نویسه گردانی کرده است. (ابوالقاسمی ۱۳۸۶: ۴۰).

مانند (urvar: urvar) (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۱) paityāra: (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۴)

ی: آگاهی در آغاز واژه به جای y، آمده است و هر دو صورت نیز در متن به کار رفته است که به نظر می رسد پازند نویس آن را همان y آغازین در نظر گرفته است.

مانند: ۲ و: iāk (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۹) و ۳ و: yak (آنتیا ۱۹۰۹: ۴۱)

گاهی برای همخوان y، نویسه‌ی ۷: هم در آغاز، هم میانه و هم پایان واژه بکار رفته است.

مانند: ۴۳: x^vəy (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۳) ۵: āyani (آنتیا ۱۹۰۹: ۴۰) ۶: yazēt (آنتیا ۱۹۰۹: ۷۶)

۷: n در این متن مانند ۸: صدای an- می دهد و بیشتر پس از واکه و گاهی بدون همراهی آن می آید. که در هر صورت باید همان an- خوانده شود.

مانند: ۹: zanṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴) ۱۰: hōmēnṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴) ۱۱: bunṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵)

۱۲: ōmēanṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵) ۱۳: njiminīṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵)

۱۴: معمولاً پیش از m: و n: می آید و باید ā خوانده شود. این ویژگی تقریباً در تمام متن دیده می شود.

مانند: ۱۵: dam (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۶)، ۱۶: avan (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۸)

هنگامی که ۱۷: q بدون همراهی m: و n: می آید، باید همان ān خوانده شود.

مانند: ۱۸: ān:q (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۱) که گاهی ۱۹: an: (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۵) نیز آمده است.

۲۰: ṭ صرفاً، در پایان واژه می آید و بر خلاف اوستا که آن را «ت» پایانی می دانند در اینجا می باید d خوانده شود. و آنگونه که در متن ملاحظه می شود، در واژه هایی که صورت باستانی آنها به ۲۱: ṭ ختم می شده است و در دوره ی میانه به d بدل گشته است این قاعده به کار رفته است. مانند kṛta- فارسی باستان، که در فارسی میانه kird و در فارسی نو به کرد، تبدیل شده است، (ابوالقاسمی ۱۳۸۶: ۱۵۵). البته گاه استثناهایی هم هست مانند ۲۲: hand، در باب چهاردهم که جز معدود مواردی است که از این شیوه استفاده شده است.

مانند: ۲۳: zanṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴) ۲۴: hōmēnṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴) ۲۵: bunṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵)

۲۶: ōmēanṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵) ۲۷: njiminīṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵)

۲۸: ۲۹ و ۳۰: ē در بیشتر مواقع به جای e و ē به کار رفته است. و نویسه ی ۳۱: e و ۳۲: ē در پایان واژه یا به جای یای نکره یا کسره ی اضافه و همچنین در افعال استفاده شده اند. اما به کارگیری این چهار نویسه از قانون خاصی پیروی نمی کنند و این نویسه ها گاهی به جای یکدیگر نیز به کار رفته اند. این جابه جایی گاهی در خصوص i و ī نیز صدق می کند.

مانند: ۳۳: ōmēanṭ (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۵) ۳۴: yazēt (آنتیا ۱۹۰۹: ۷۶) ۳۵: frahē (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۶)

۳۶: hōrməzda (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۷)

۳۷: i- طبق قاعده در متون پازند در پایانه ی اسم مصدر جزء صورت املائی واژه به شمار می رود و فقط در آوانویسی به همان شکل می آید و ارزش معنایی ندارد. متن پازند بندهش نیز از این قاعده مستثنا نیست لذا حتی زمانی که به نظر می بایست کسره ی اضافه به شمار آید باز هم باید از آن صرف نظر شود.

مانند ۳۸: bun dahišni (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴)

گاهی نویسه ی ۳۹: e در پایان برخی واژگان که مختوم به ۴۰: h هستند می آید و به نظر می رسد که ارزش معنایی ندارد و شاید تحت تاثیر گویش بومی پازند نویس به کار رفته باشد. هر چند نمی توان درباره ی آن با قطعیت چنین نظری داد.

ویژگی‌های متن پازند و مقایسه آن با متن پهلوی کتابی

مانند K20: **𐭠𐭣𐭥𐭩**: abārīg [K20.Fol.96.v] Pa: **𐭡𐭮𐭲𐭪𐭯𐭤𐭫𐭱**: awānī: (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۰)
و همچنین K20: **𐭠𐭣𐭥𐭩𐭬𐭫𐭴𐭢𐭸**: frāṅkard [K20.Fol.96.v] Pa: **𐭡𐭮𐭲𐭪𐭯𐭤𐭫𐭱𐭦𐭶𐭮𐭲𐭨𐭻𐭧𐭺**: parākart (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۰)
پازند نویس **𐭠𐭣𐭥𐭩𐭬𐭫𐭴𐭢𐭸** که هم ūš و هم aziš خوانده می‌شود را همه جا **𐭠𐭣𐭥𐭩𐭬𐭫𐭴𐭢𐭸𐭥𐭮𐭲𐭨𐭻𐭧𐭺**: azaš نویسه گردانی کرده است.
پازند نویس در بیشتر موارد، kū,ka,kē را به جای یکدیگر آوانویسی کرده است.

گاهی صورت پازند غلط است و صورت پهلوی نیز نیاز به تصحیح دارد که این امر در خود متن‌های پهلوی نیز به کرات به چشم می‌خورد.

د. ی. پیچوف. سولیدسٹن. دیکلاندو. دکدی. راولس پود سن جی وود. (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۴)

مانند **پازند** an-i که صورت پهلوی آن ān ī است.

در پازند بندهش، واو عطف معمولاً به صورت منفصل (u آمده است به جز باب نهم که به صورت هزوارش va: ۱۹۰۹: ۲۴) آمده است.

در متن پازند بندهش، معمولاً به جای q: به سوی، از q: ɔi: او، ضمیر سوم شخص مفرد، استفاده شده است. گاهی نیز ɔi دقیقاً به معنی او به کار رفته است. مانند باب هفتم: ۱۹۰۹: ۱۶. hast ɔi aryand (آنتیا ۱۹۰۹: ۱۶).

در متن پازند گاهی واژه‌هایی یافت می‌شود که با اینکه با خط پازند نوشته شده‌اند، اما صورت پهلوی آن به خاطر شباهت با حروف پازند به صورت پازند آمده‌اند.
مانند:

Pa: ۱۹۰۹: ۴۰ (آنتیا ۱۹۰۹: ۴۰) K20: ۱۹۰۹: ۴۰ suš: شش (K20:Fol.101.v)

Pa: ۱۹۰۹: ۳۹ (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۹) K20: ۱۹۰۹: ۳۹ xōn, kōdak ī: خون، کودک ... (K20:Fol.101.v)

Pa: ۱۹۰۹: ۳۹ (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۹) K20: ۱۹۰۹: ۳۹ gandanāg: گندنا (=تره)، (K20:Fol.101.v)

در مواردی بسیار نادر، واژه‌هایی که به صورت هزوارش در نسخه‌ی پهلوی آمده است به همان صورت در پازند، آوانویسی شده است. مانند باب ۳۲، ۱۹۰۹: ۳۹. kālā: که صورت هزوارش به جای wāng آمده است (آنتیا ۱۹۰۹: ۳۰). و همچنین عدد ۳: se که در متن پهلوی گاهی به صورت هزوارش آمده است و پازند نویس، آن را taltā: آوانویسی کرده است. (آنتیا ۱۹۰۹: ۲۷).

نتیجه‌گیری

متن پازند بندهش از روی نگارش هندی بندهش یا بندهش کوچک، نوشته شده است. با این تفاوت که فصل بندی‌های نسخه‌ی پازند مطابق با فصل بندی نگارش پهلوی آن نیست و با توجه به قیاسی که میان متن پازند بندهش با دستنویس‌های پهلوی بندهش هندی صورت گرفته به نظر می‌رسد متن پازند به احتمال زیاد از روی دستنویس M51 نوشته شده است. تاریخ استنساخ نخستین پازند بندهش مشخص نیست اما آنگونه که از متن‌های به جا مانده از آن آشکار است چند دستنویس در ۹۳۶ یزدگردی برابر ۱۵۶۷م نوشته شده که در بخش دستنویس‌های پهلوی و اوستا در India Office Library موجود است. به جز آن چند نسخه، بنا بر گفته‌ی آنتیا، از سه دستنویس بکار رفته در کتاب وی، یکی را خود از روی یک دستنویسی کهن در سال ۱۲۳۳ یزدگردی برابر با سال ۱۸۶۴م نوشته، یکی توسط جاماسپ آسانا در سال ۱۱۳۷ یزدگردی برابر با سال ۱۷۶۹م نوشته شده و دیگری که خود آن را دستنویسی کهن می‌داند فاقد انجامه و تاریخ است. با مقایسه‌ی تاریخ این دستنویس‌ها با تاریخ استنساخ دو دستنویس K20 و M51 که در میانه‌ی سده چهاردهم میلادی است، باید نتیجه گرفت که نسخه پازند اولیه بی‌گمان بعد از سده‌ی چهاردهم نوشته شده باشد. لذا این تاخر در نگارش پازند بندهش سبب گشته است که پازند نویس، بر خلاف نریوسنگ و پیروان او، از تسلط کافی برای خوانش دقیق واژگان برخوردار نبوده باشد.

این عدم تسلط کافی که آشکارا در متن به چشم می‌خورد باعث شده است که گاه واژه‌ای مانند ōhrmazd با چندین صورت، آوانویسی شود یا واژه‌ای مانند aud gāh در متن پازند ngāh خوانده شود. یا واژه‌ای مانند jeh، دختر اهریمن، یا در متن آورده نشود یا به صورت‌های عجیبی مانند q: آوانویسی شود. یا هزوارش wāng، به اشتباه در پازند kālā: آورده شود. یا حتی نویسه‌های مشابه در دین دبیره و پهلوی کتابی از هم تشخیص داده نشود و پازند نویس گاهی، q: را به جای yh و y: را به جای dān و q: را به جای č آوانویسی کند. این موارد باعث شده است که پازند بندهش در مقایسه

با متن‌های پازندی که توسط نریوسنگ و پیروان او نوشته شده‌اند، مانند پازند شکند گمانیک وزار، پازند دقیقی به حساب نیاید. به عنوان مثال در پازند شکند گمانیک وزار -h و -g از پایانه‌های -īh و -īg افتاده است و به جای هر دو آنها **پ:ī** آمده است، در متن پازند بندهش به جز موارد محدودی که پازند نویس طبق دیگر متون پازند عمل کرده است در بیشتر مواقع **پ:š** را به جای **īh** آورده است. اما در خصوص پایانه **īg** معمولاً طبق سنت پازند نویسی که بدان اشاره شد، رفتار شده است. برای نمونه می‌توان به **پ:پرساšnī** و **پ:گتī** اشاره کرد که صورت پهلوی آنها **pursišnīg** و **gētīg** است. یکی دیگر از این تفاوت‌ها در آوانویسی **پ:w** در متون پازند است که در پازند بندهش مانند آوانویسی امروزی **ō** با نویسه‌ی **و** و **پ** آمده است.

اما این تفاوت‌ها و خطاها که ذکر آن رفت محدودتر از آن است که باعث پیدایی روش تازه‌ای در پازندنویسی شود و پازند بندهش از بسیاری جهات، ویژگی‌های اصلی پازند نویسی متقدم را رعایت کرده است و از همان شیوه بهره برده است. یکی از این ویژگی‌های مهم این است که پازند نویس کاملاً به متن پهلوی وفادار بوده است و با حوصله تمام متن بندهش هندی را آوانویسی کرده است و در بیشتر مواقع آنجا که شاید واژه را درست هم تشخیص نداده است صورتی از آن را چه به صورت پهلوی چه به صورت پازند در متن آورده است. این کار سبب گشته است که برخی واژگان که در متن پهلوی دچار افتادگی شده‌اند را می‌توان از روی متن پازند بازنشانی کرد و صورت دقیق آن را تشخیص داد. برای نمونه در بند ششم بخش چهاردهم (باب نوزدهم) واژه‌ی *šnāyēnišn* خشنودی، در متن پهلوی ناخوانا است ولی در متن پازند به درستی آمده است. این مثال البته ساده‌ترین بخش است چرا که متنی مانند K20 دارای صفحاتی با افتادگی‌های فراوان هست که متن پازند برای خوانش آن بسیار مفید خواند بود. از طرفی عدم وجود هزوارش‌ها در متن، جز موارد اندکی که به احتمال زیاد سهوی بوده است، و آوانویسی دقیق آنها بر اساس صورت ملفوظ واژه و عدم وجود املاهای تاریخی و آوانویسی نزدیک به دقیق واژگان پهلوی این متن را متنی شایسته‌ی پژوهش می‌سازد و نشان می‌دهد که پازندنویس طبق سنتی که ذکر آن رفت، از وجود هزوارش‌ها و املاهای تاریخی و شبه تاریخی در متن‌های پهلوی، با خبر بوده و می‌دانسته است که صورت ملفوظ با صورت املائی این دست واژگان با هم متفاوت است و لذا خوانش نسبتاً دقیقی از این واژگان ارائه داده است. نکته‌ای که پیشتر بدان اشاره شد از ۵۳ نویسه‌ی اصلی دین دبیره، ۴۷ نویسه‌ی آن برای نگارش پازند بندهش استفاده شده است. از این ۴۷ نویسه، نویسه‌های **𐭥𐭥** و **𐭥𐭥** که جز نویسه‌های اصلی دبیره‌ی دینی نیست، در متن به کار رفته است. دو نویسه‌ی نخست طبق قاعده، در میان واژه برای نوشتن *v* و *y* به کار رفته است و نویسه‌ی **𐭥**، صرفاً برای نوشتن پازند کاربرد دارد و جز نویسه‌های اوستایی نیست. **𐭥** و **𐭥** هر دو برای *xw* به کار رفته است. **𐭥** در همه جا، صدای *an* می‌دهد و بیشتر پس از واکه و گاهی بدون همراهی آن می‌آید. به جای **𐭥**، پیش از **𐭥** و **𐭥**، **𐭥** می‌آید و خود بدون همراهی **𐭥** باید *an* خوانده شود. همیشه **𐭥** در پایان واژه می‌آید و بر خلاف متون اوستایی «ت» پایانی نیست و باید *d* خوانده شود. **𐭥** گاهی در آغاز واژه به جای **𐭥** آمده است و باید *y* خوانده شود. گاهی برای همخوان *y*، نویسه‌ی **𐭥**، هم در آغاز، هم میانه و هم پایان واژه بکار رفته است. بیشتر مواقع به جای *e* و *ē* از نویسه‌های **𐭥** و **𐭥** استفاده شده است. و نویسه‌ی **𐭥** و **𐭥** در پایان واژه یا به جای یای نکره یا کسره‌ی اضافه استفاده شده‌اند، اما به کارگیری این چهار نویسه از قانون خاصی پیروی نمی‌کنند و این نویسه‌ها گاهی به جای یکدیگر نیز به کار رفته‌اند. این جابه‌جایی گاهی در خصوص *i* و *ī* نیز صدق می‌کند. گاهی نویسه‌های **𐭥** و **𐭥** در پایان برخی واژگان آمده است که به نظر تحت تاثیر گویش محلی پازند نویس بوده و ارزش معنایی ندارند هر چند نمی‌توان درباره‌ی آن با قطعیت چنین نظری داد. پازندنویس گاهی به جای همخوان‌های *d* از **𐭥** و به جای *z* از **𐭥** و به جای *s* از **𐭥** و به جای *t* از **𐭥** و بر عکس نیز استفاده کرده است. گاهی طبق

سنت، نویسه های **د**، **د**، **د** به نویسه های پیش و پس از خود می چسبد و صورت املائی واژه را شبیه خط پهلوی کتابی می سازد. گاهی کسره ی اضافه به صورت متصل یا پی چسب و گاهی به صورت منفصل می آید. و مانند دیگر متون پازند، — i در پایانه ی اسم مصدر ارزش آوایی ندارد. و در آخر بنا بر آنچه گذشت و با نگاهی دقیق به متن پازند بندهش می توان نتیجه گرفت که آوانویسی متون پازند بیشتر به روش آوانویسی مکنزی نزدیک است و این شباهت، می تواند به خاطر آن باشد، که متون پازند بیش از آنکه در خوانش واژگان به فارسی میانه ی متقدم که در دوران ساسانیان رواج داشته است، وفادار بوده باشد، تحت تاثیر فارسی دری که زبان زمانه ی ایشان بوده است قرار گرفته است و از این رو خوانشی متاخر از واژگان پهلوی ارائه شده است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله مستخرج از پایان نامه به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده سازی نمونه ها، انجام آزمایش و گردآوری داده ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی سازی مقاله.

نویسنده سوم: استاد مشاور پایان نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- بهار، مهرداد. (۱۳۸۵). مقدمه بر: بندهش، فرنخ دادگی، ترجمه‌ی مهرداد بهار، تهران: توس.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام؛ به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن.
- آموزگار یگانه، ژاله. (۱۳۹۶). زبان، فرهنگ، اسطوره، تهران: معین.
- آموزگار یگانه، ژاله. (۱۳۹۶ الف). از گذشته‌های ایران (زبان، اسطوره، فرهنگ). تهران: معین.
- آموزگار، ژاله. و احمد تفضلی. (۱۳۸۲). زبان پهلوی، ادبیات و دستور آن. تهران: انتشارات معین.
- ابوالقاسمی محسن. (۱۳۸۶). تاریخ زبان فارسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ابوالقاسمی محسن. (۱۳۹۳). دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- تاوادی، جی.سی. و فریدون وهمن. (۱۳۴۸). متون پهلوی. تهران: انجمن زرتشتیان.
- ماهیار نوابی، یحیی و محمود طاووسی. (۱۳۵۲). گنجینه دستنویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی: جلد ۴۸، ک ۲۰، ک ۲۰ ب، ارداویرافنامه، بندهش و جز آن. شیراز: مؤسسه آسیایی دانشگاه پهلوی (شیراز).
- بهزادی، رقیه. (۱۳۶۸). بندهش هندی متنی، به زبان فارسی میانه (تصحیح و ترجمه). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- گشتاسب، فرزانه. (۱۳۹۶). واژه‌های پازند در فرهنگ اویم، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی، نامه فرهنگستان، ش ۷، صص ۲۷-۴۹.

References

- Abolghasemi, M. (2007). History of the Persian language. SAMAT.
- Abolghasemi, M. (2014). Historical grammar of the Persian language. SAMAT.
- Amoozgar, J. (2017). Language, culture, mythology. Moein.
- Amoozgar, J. (2017a). From the past of Iran (Language, mythology, culture). Moein.
- Amoozgar, J., & Tafazzoli, A. (2003). Pahlavi language, literature, and its grammar. Moein.
- Anklesaria, B. T. (1956). The Greater Bundahishn. Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties.
- Antia, E. E. K. (1909). Pazendnama: A collection of Pazend writings. The Parsi Publishing Co.
- Bahar, M. (2006). Introduction to: Bundahishn (F. Dadgi, Trans.). Toos. (Original work published 1986).
- Bartholomae, C. (1961). Altiranisches Wörterbuch. Walter De Gruyter & Co.
- Behzadi, R. (1989). The Indian Bundahishn: A Middle Persian text (Correction and translation). Institute for Cultural Studies and Research.
- Gashtasb, F. (2017). Pazand words in the Oym-ēk culture. *Name-ye Farhangestan*, 15(3), 27–49.
- Mahyar Navabi, Y., & Tavousi, M. (1973). Treasury of Pahlavi manuscripts and Iranian research: Vol. 48. Ardavirafnameh, Bundahishn, and others. Asian Institute of Pahlavi University.
- Tafazzoli, A. (2009). History of Iranian literature before Islam (J. Amoozgar, Ed.). Sokhan.
- Tavadia, J. C., & Vahman, F. (1969). Pahlavi texts. Zoroastrian Society.
15. West, E. W. (1885). Pahlavi texts. Oxford University Press.